

הערבים בישראל – בין ניכור להשתלבות

אפרים לביא

אירוועי אוקטובר 2000 ומסקנות ועדת החקירה הממלכתית שהוקמה בעקבותיהם (ועדת אור), חוללו תמורה בהבנה של מקבלי החלטות בישראל לפיה מעמד המיעוט הערבי הוא נושא בעל חשיבות אסטרטגית למדינה.¹ ישראל הכירה במוצהר במדיניות המפלה שננקטה כלפי הערבים מאז הקמתה, והודתה כי מתן שוויון מלא כחוק לאוכלוסייה זו, כפרטים וכקבוצה, הוא אינטרס לאומי כדי להבטיח יציבות חברתית ושגשוג כלכלי.

דו"ח ועדת אור (ספטמבר 2003) שימש, לפחות עבור חלק מהממשלות, מעין "מפת דרכים" כיצד לקדם את השוויון האזרחי של הערבים במדינה ולהתמודד עם הפערים ועם תחושות הקיפוח בקרבם. בשנים האחרונות התקבלו מספר החלטות ממשלה שהובילו להקמת גופים שאמורים לשרת מטרות אלו:² הרשות החדשה לפיתוח כלכלי של קבוצות המיעוטים, שתפקידה לעודד השקעות ותעשיית קבלנות משנה בקרב אוכלוסיות המיעוטים בתחומים שונים כמו תוכנה ומרכזי תקשורת; קרן ההשקעות המשותפת לממשלה ולמגזר הפרטי לביצוע השקעות בעסקים באוכלוסיות המיעוטים; אושרה תוכנית סיוע ממשלתית רב-שנתית לסיוע ליושבים ערביים;³ בחלק ממשרדי הממשלה ננקטת מדיניות של העדפה מתקנת⁴ והושגה התקדמות בתחומים כמו רווחה, חינוך, פנים, כלכלה ותשתיות. השר לענייני מיעוטים, הפרופ' אבישי ברורמן, מצהיר ופועל בגיבוי ראש הממשלה, להביא לשוויון הזדמנויות ופיתוח היכולות של החברה הערבית בתחומי הכלכלה וההשכלה, מתוך הכרה שבכך טמון פוטנציאל הצמיחה של ישראל.⁵

נראה, אפוא, כי בשנים האחרונות גברה מידת "הקשב השלטוני" כלפי החברה הערבית בישראל. יחד עם זאת, ההערכה היא כי עד כה הושגה התקדמות מוגבלת בהשגת שוויון אזרחי למיעוט הערבי. חסמים תקציביים, בירוקרטיים ופוליטיים,

מקשים על ביצוע המדיניות המוצהרת ועל יישום המלצות דו"ח ועדת אור הלכה למעשה, ומונעים שינוי ממשי במצב.⁶ כמו כן, קיימות שאלות משפטיות כבדות-משקל שטרם הוכרעו הקשורות להגדרת מעמדם של הערבים במדינה. בצד אלה, קיימים גם גורמים חברתיים-פוליטיים בתוך החברה הערבית המעכבים את התפתחותה, כמו הפוליטיקה המסורתית המקומית ומעמד הנשים בחברה.⁷ התמונה הכללית היא אפוא שהערבים בישראל עדיין מהווים, מבחינות שונות, קבוצה חברתית מודרת ומופלת, הנעדרת שוויון אזרחי. היא סובלת מאפליה ממוסדת הבאה לידי ביטוי בחקיקה,⁸ בחלוקת משאבים ותקציבים לא שוויונית,⁹ בשיעור העסקת ערבים בשירות הציבורי¹⁰ ובהתיישבות,¹¹ וכן מאפליה לא ממוסדת, חברתית. זו האחרונה נובעת מהעימות בין שתי החברות ובאה לביטוי בתחושות של אפליה בחיי היומיום, כמו התקלות בסירובים בתהליך חיפוש עבודה,¹² בהתנגדות למגורים של ערבים בערים יהודיות, באיסור כניסה של ערבים למקומות בילוי ובידור, ובשימוש בביטויים גזעניים כלפי האזרחים הערבים. זכויותיהם של הערבים בישראל כמיעוט אתני-לאומי מוגבלות, ולמעשה הם אינם מוכרים רשמית כמיעוט לאומי בעל זכויות קולקטיביות והפער בינם לבין החברה היהודית מתרחב והולך, גם אם חל שיפור במצבם הכלכלי-חברתי ביחס לעבר.¹³

גורמים נוספים המשפיעים על יחסי יהודים-ערבים בישראל קשורים להתפתחויות בסכסוך הישראלי-פלסטיני ולשאלת זהותם הקולקטיבית של הערבים בישראל. התעלמות אש"ף מעניינם של הערבים בישראל בתהליך המדיני, שקיעתו הארגונית והאידיאולוגית של אש"ף בעקבות כשלון דרכו המדינית וניהול ענייני השלטון העצמי בשטחים, וכן אנתפאדת אל-אקצא האלימה שנמשכה מספר שנים – כל אלה, ביחד עם אירועי אוקטובר 2000, טלטלו את החברה הערבית בישראל ועוררו תהיות בקרבה לגבי עתידה וגורל העם הפלסטיני בכללו. "מסמכי החזון" (2006-2007) שנוסחו על-ידי אינטלקטואלים ערביים ופורסמו מטעם מוסדות מוכרים, נועדו לשמש בסיס לברור פנימי בציבור הערבי לגבי עתידו ולקיום דיאלוג בעניין זה עם המדינה והציבור היהודי בה. במאמר זה תוצג הערכה לגבי משקלם של תהליכי החיברות (סוציאליזציה) ואפשרויות השתלבותם של הערבים בחברה בישראל כמיעוט שווה זכויות, כגורמים שישפיעו השפעה מכרעת על זהותם הקולקטיבית ועל יחסם למדינה, בהשוואה לפתרונות הנובעים מנקודות המבט הפוליטיות, זו הלאומית-פלסטינית או האסלאמית-דתית. הערכה זו גורסת, כי הציבור הערבי בישראל פיתח הסתגלות לקבוצת-הרוב שבתוכה הוא חי, לאחר שעבר כבדת דרך ארוכה של התנסות חברתית ותרבותית עימה. הכרה מצד המדינה במרכזיותם ובחשיבותם של תהליכי חיברות אלה, ועיצוב מדיניות ארוכת טווח כלפי הערבים בישראל בהתאם לכך, עשויה לחזק את תחושת השתייכותם של

הערבים למדינה בלי לפגוע בזהותם התרבותית והקהילתית. מדיניות כזאת תשרת את האינטרס הלאומי של ישראל, בין אם יושג הסדר מדיני עם אש"ף ובין אם לא.

תהליכי חיברות ופלטטיניזציה כגורמים משפיעים

בחינה היסטורית מעלה, כי היחסים של הציבור הערבי עם המדינה והרוב היהודי בתוכה הינם דינאמיים ומושפעים, בין היתר, ממדיניות המביאה לשיפור או נסיגה ברווחתו ובמצבו הכלכלי של ציבור זה, וכן ממידת שילובו בחברה ומתן זכויות אזרחיות. לאורך השנים חלה עליה ברמת החיים של הערבים בישראל, גם אם בקצב איטי, והתקדמות בתחומים כמו החינוך, ההשכלה הגבוהה והתעסוקה.¹⁴ אף כי רוב הערבים בישראל (65%) עדיין מועסקים במקצועות פיסיים כמו בניין, חקלאות ועבודה בלתי מקצועית,¹⁵ הרי אזרחים ערבים משולבים בתחומי עשייה שונים בכלכלה, בחינוך, בשירותי הבריאות, בחיי התרבות, בתיאטרון, בקולנוע, בטלוויזיה, בספורט, ולעיתים הם מייצגים בתחומים אלה ואחרים את מדינת ישראל בזירה הבינלאומית; ואף כי מספרם במגזר הציבורי עודנו נמוך, יותר ויותר ערבים מועסקים במשרדי הממשלה, ובמגזר העסקי במדינה מתפתח בהדרגה האמון בכדאיות ההשקעה בחברה הערבית.¹⁶

בצד תופעת האפליה הממוסדת והאחרת, מתקיימת בחברה הישראלית מציאות של קרבה ומגע על בסיס יומיומי בין יהודים לערבים, אשר ממלאת תפקיד מכריע בהבניית היחסים החברתיים בחברה, אף מעבר לכוחם של מנגנוני המדינה. כך, במקומות עבודה משותפים וכן באזורי מפגש ציבוריים מתקיימים סוגים שונים של שיתופי-פעולה בין יהודים לערבים. השתלבותם של ערבים בתחומי עבודה לצד יהודים יצרו, במקרים רבים, מציאות בה ערכים מקצועיים הפכו לנורמת ההתנהגות המכתיבה את היחסים ביניהם. יחסי אמון נבנים בין יהודים וערבים העובדים בצוותא, כשהם משתפים פעולה ומסייעים זה לזה ללא הבדל דת ולאום בביצוע תפקידיהם. תופעה זו מוכרת בעיקר בבת-החולים בישראל, שם המציאות היומיומית מהווה מודל לחברה בה פועלים גם מנגנונים מלכדים ומאחדים לצד הפיצול והמתחים הלאומיים והדתיים.

מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל, בניהולו של פרופ' סמי סמוחה מאוניברסיטת חיפה, אמנם חושף מגמת החרפה בשנים האחרונות (מאז 2003) בעמדות הציבור הערבי. מגמה זו מתבטאת בירידה בלגיטימיות של המדינה בעיני אזרחיה הערבים ועלולה להוביל למצב רגיש ונפיץ ביחסם למדינה ולרוב היהודי. תופעה זו ניזונה מגורמים כמו הקיפאון המתמשך ששרר בתהליך המדיני עם הפלטטיניזם, מלחמת לבנון השנייה ומבצע "עופרת יצוקה" ברצועת עזה, העדר התקדמות משמעותית בביצוע דו"ח ועדת אור, סגירת תיקי החקירה נגד השוטרים שירו למוות במפגינים הערבים

באוקטובר 2000, ופרסום מסמכי החזון הערביים. אולם, בדיקה לאחור, המשווה את עמדות הערבים בשנים האחרונות עם עמדותיהם במשך למעלה משלושים שנה קודם לכן (מאז 1976), מעידה בעיקר על אי-החרפה ויציבות בעמדות. לדעת פרופ' סמוחה, אי-ההחרפה מפריכה את הדעה הרווחת בציבור, בקרב קובעי מדיניות וחוקרים באקדמיה, לפיה האזרחים הערבים עוברים תהליך הקצנה ונמצאים על מסלול עימות עם היהודים והמדינה.

פרופ' סמוחה מראה עוד בסקריו, כי עמדות הציבור הערבי מתונות יותר מעמדות מנהיגיו בשאלות אידיאולוגיות מרכזיות. בעוד המנהיגות שוללת את ההערכה שישראל היא דמוקרטיה גם לערבים, מתנגדת להגדרתה של המדינה כיהודית ודוחה את הפתרונות הספציפיים לסכסוך הישראלי-פלסטיני הרווחים בקרב היהודים, הרי בשאלות אלו נוקט הציבור הערבי עמדות יותר מתונות: 57.3% מהערבים סבורים שישראל היא דמוקרטיה גם לערבים, 41.4% מקבלים את זכותה של ישראל להתקיים כמדינה יהודית ודמוקרטית,¹⁷ 58.8% מסכימים שזכות השיבה של הפליטים הפלסטינים תתממש בפלסטין בלבד. לדעת פרופ' סמוחה, אי-ההחרפה מעידה על כך שהערבים עוברים תהליך של הסתגלות למדינה ולרוב היהודי, שיש להם מחויבות למאבק דמוקרטי והם חותרים להשגת מעמד שווה עם היהודים.¹⁸

להערכה זו נמצא חיזוק בסקר שנערך בפברואר 2010 בקרב בני נוער ערביים בישראל.¹⁹ לפי הממצאים, כמחצית מבני הנוער הערבים רואים עצמם כישראלים והמחצית האחרת – כפלסטינים; 72% מהם מרגישים שהם חלק מהמדינה; 45% רוצים להשתלב בחברה הישראלית; 75% מקבלים את זכותה של ישראל להתקיים כמדינה יהודית ודמוקרטית; 64% סבורים כי ישראל היא מדינה דמוקרטית; 55% נותנים אמון בבתי המשפט; 74% סבורים שמערכת החינוך מאפשרת להם לבטא את התרבות שלהם; 86% מוכנים שיהיה להם חבר או ידיד יהודי מאותו המין ובאותו הגיל. לגבי בני נוער יהודיים, תוצאות הסקר הראו שקיים הבדל בין הסכמתם להעניק לערבים זכויות קולקטיביות לבין היחס אליהם ברמה האישית: 49.5% מהם סבורים שלא צריך להעניק לערבים-ישראלים זכויות זהות לאלו של אזרחים יהודים במדינת ישראל,²⁰ ו-56% מאמינים שלא צריך לאפשר להם להיבחר לכנסת.²¹ לעומת זאת, ציינו 66% מבני הנוער כי הם מוכנים שיהיה להם ידיד או חבר ערבי, ו-78% השיבו כי הסיסמה "מוות לערבים" היא ביטוי גזעני ולא לגיטימי. סקרים אחרים, שנערכו בעשור האחרון (2003, 2006, 2009) על-ידי מוסד שמואל נאמן שליד הטכניון, מצביעים על כך שרמת האמון של הערבים בישראל במוסדות המדינה, לרבות הכנסת, בית-המשפט העליון והאוניברסיטאות, נמצאת במגמת עלייה.²²

בתהליכי הישראלזציה שעבר המיעוט הערבי בישראל, היו תקופות של עליות ומורדות בזיקתם ובתחושת שייכותם למדינה. אלה הושפעו גם מהסכסוך הישראלי-פלסטיני²³ והובילו במחצית השנייה של שנות ה-70 ובמהלך שנות ה-80 לפלסטניזציה, שביטויה העיקרי היה סולידאריות עם בני עמו הנתונים תחת כיבוש ואהדה לתנועה הלאומית הפלסטינית המתפתחת, בהנהגת אש"ף. בשנים 1987-1992 התגבר תהליך זה בעטייה של האנתפאדה הראשונה. במקביל לכך, תהליכי החיברות של האוכלוסייה הערבית בישראל הגבירו את מידת הזדהות עם המדינה, גם אם ידעו תקופות של שפל. במשך שנות ה-80 חלה עליה מואצת ברמת החיים של הערבים, ובשנות ה-90 השתפרו זכויותיהם הקונסטטוציוניות כתוצאה מהמהפכה החוקתית במדינה והתפתחותה של החברה האזרחית.²⁴ תרמה להתפתחויות אחרונות אלו גם מדיניותה של ממשלת יצחק רבין, ששינתה את סדר העדיפויות הלאומי והקצתה משאבים ניכרים לשיפור מעמדם הכלכלי-החברתי של הערבים. בשנים 1994-1995 הערבים היוו גוש חוסם לממשלת המיעוט של רבין ואפשרו לו רוב של 61 מנדטים. לציבור הערבי הייתה אז תחושה שיש לו ערך ומשקל פוליטיים, שהוא משולב בתהליכי קבלת ההחלטות של הממשלה ויש ביכולתו להשפיע על מדיניותה אף בנושאים שאינם קשורים אליו במישורין.²⁵ למעשה, לא הייתה סתירה בין תהליכי הישראלזציה והפלסטניזציה, ורוב הציבור הערבי אימץ במקביל את שתי הזהויות. העובדות הן שהערבים בישראל נמנעו מליטול חלק פעיל במאבק הלאומי הפלסטיני: הם אמנם גילו אהדה והשתתפו בהסברה ותעמולה, אך לא מילאו תפקיד אקטיבי-אלים באנתפאדה הראשונה ולא בשנייה (אנתפאדת אל-אקצא), ולכך הייתה משמעות בלתי מבוטלת בהערכת הזיקה ותחושת השייכות שלהם למדינת ישראל. הבעיה הייתה נעוצה בתחושת "השוליות הכפולה": היותה של החברה הערבית בשולי החברה הישראלית ובשולי התנועה הלאומית הפלסטינית שבהנהגת אש"ף. מצד אחד, אזרחותם הישראלית הייתה פגומה: הם נעדרו שוויון אזרחי מלא, חשו בהדרה, אפליה וניכור, בין היתר בשל הסמלים של המדינה (הדגל וההמנון) והנסיבות ההיסטוריות של הקמת המדינה והסכסוך הישראלי-פלסטיני, והעובדה שבעיני חלקים בציבור היהודי הם נתפסו כאיום מבית; מצד שני, אש"ף לא החשיבם כשחקן במשא ומתן המדיני שקיים עם ישראל, על אף היותם חלק בלתי נפרד מן העם הפלסטיני.

הציבור הערבי בישראל כמיעוט לאומי העומד לגורלו

התהליך המדיני בין ישראל ואש"ף שהחל בראשית שנות ה-90, הבהיר לציבור הערבי בישראל כי סיום הסכסוך על יסוד חלוקה לשתי מדינות, מותיר אותם מחוץ לתמונת

הפתרון בכל הנוגע להגדרת זהותם ולפתרון בעיות כמו הפליטים הפנימיים והפיצוי על הפקעת הקרקעות. הם למדו להבין, שהמשא-ומתן בין הצדדים נועד לטפל בסוגיות של "תיקי 1967" ולא של "תיקי 1948", והוא אינו נוגע להם פרט לדרישת ישראל מאש"ף להכיר ביהודיותה של המדינה. ואמנם, סוגיה זו היא הדבר היחיד המקשר כיום בין המאמץ ליישב את הסכסוך הישראלי-פלסטיני לבין הניסיון להגדיר מחדש את יחסי הרוב והמיעוט בישראל. הדרישה היא בעלת חשיבות משנית לגבי אש"ף, אך היא מחמירה את הקושי של הערבים בישראל להזדהות עם המדינה ולהשתלב בה כאזרחים שווים. הגדרת ישראל כמדינה יהודית נתפסת על-ידם ככזו שנועדה להדירם מהרוב היהודי ולאכוף עליהם חקיקה מפלה, ומקשה על תחושת שייכותם למדינה.²⁶

התהליך המדיני הבהיר לערבים בישראל כי אש"ף אינו מיצגם ובעת השגת הסדר מדיני הם עלולים למצוא עצמם מודרים מצד מדינת ישראל ומצד המדינה הפלסטינית.²⁷ מנהיגי ציבור ואינטלקטואלים בכירים מתוכם ניצבו בפני דילמה כפולה, שהתעצמה עם ניצחון החמאס בבחירות הכלליות ברשות הפלסטינית ב-2006: האחת, כיצד להסדיר את מעמדם וזהותם הקיבוצית של הערבים כמיעוט לאומי במדינת ישראל, ולדאוג לאינטרסים חיוניים כמו פתרון בעיית הפליטים הפנימיים והפיצוי על הפקעות הקרקעות; והשנייה, כיצד לבלום את עליית התנועה האסלאמית הפונדמנטליסטית (הפלג הצפוני), מפני כוונותיה לנצל את שקיעת אש"ף ואת עליית החמאס ולהיות יורשתה של התנועה הלאומית הפלסטינית.

בעקבות זאת, ולאור ההשתתפות הפוליטית הבלתי-אפקטיבית של הערבים כקבוצה חברתית בעלת מאוויים וזכויות בישראל,²⁸ החל בעשור האחרון תהליך שמהותו העמקת החיפוש אחר פתרון למעמדם של הערבים במדינה. במכון הישראלי לדמוקרטיה נערכו בשנים 1999-2001 דיונים בהשתתפות יהודים וערבים במטרה לנסח אמנה שתתרום ליצירת דו-קיום במדינת ישראל, אך בהעדר יכולת להגיע להסכמה הוחלט על הבאת מהלך הדיונים לפני הציבור;²⁹ בין דצמבר 2006 למאי 2007 התפרסמו ארבעה מסמכי עמדה שנכתבו בידי קבוצה רבת-השפעה מתוך הציבור הערבי בישראל, הנוגעים לעתיד מעמדו בישראל ומכונים "מסמכי החזון".³⁰

ארבעת המסמכים תומכים אמנם בפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני באמצעות שתי מדינות, אבל עוסקים בעיקר בדרישה לחולל שינוי קונסטיטוציוני במשטר הקיים בישראל. הם מציעים מבנה מדינתי דו-לאומי או דו-לשוני ותרבותי המבטל, מצד אחד, את החוקים המעניקים עדיפות ליהודים, כמו חוק השבות, חוק הקרן הקיימת לישראל וחוק הסוכנות היהודית, ומכיר, מצד שני, במעמדם של הערבים כקבוצה בעלת ייחוד לאומי, דתי ותרבותי. ככאלה יהיו הערבים בעלי זכויות של עמים ילידים בתחום

המשאבים והקרקע, ובעלי סמכות לניהול אוטונומי של מערכות החינוך והתרבות, ויהיו שותפים בקבלת החלטות הממשלה הנוגעות לחלוקת המשאבים במדינה. שינוי זה נובע מרצונם של הערבים שההתייחסות אליהם תהיה כמיעוט ילידי שזכויותיו על הקרקע ועל המולדת קיימות עוד מלפני הקמת המדינה, ולא רק כמיעוט בתוך הרוב היהודי. המסמכים מדגישים אמנם את הזהות הלאומית-פלסטינית של הערבים בישראל, אך בכולם בולטת ההתייחסות של הכותבים אל מדינת ישראל כמסגרת הפוליטית והמדינית בה הם רוצים לחיות. הם אינם קושרים בדרך כלשהי את עתידם במדינה להתקדמות במשא-זמתן בין ישראל לפלסטינים, וגם לא לאופי היחסים בין מדינה פלסטינית עתידה לבין הערבים בישראל. המסמכים מהווים מעין הצגת תביעה קולקטיבית מצד העילית האינטלקטואלית הערבית מהמדינה והציבור היהודי, שעליהם להתחשב בדעתו של הציבור הערבי בקביעת עתידו ומעמדו במדינה, ומציעים מעין 'הסדר הקבע' של האזרחים הערבים עם המדינה, שאינו קשור ליישוב הסכסוך הישראלי-פלסטיני. חיבור המסמכים ופרסומם, מעידים על כך שהתהליך המדיני וההתפתחויות בו עודדו את העילית האינטלקטואלית הערבית להפוך לשחקן שיש ביכולתו להציב אתגר בפני הסדר הפוליטי הישראלי וגם זה הפלסטיני. חברי העילית השתמשו בכלי המשחק הפוליטיים והדמוקרטיים, לרבות ארגוני החברה האזרחית, כדי להוות סוכני שינוי לקידום שתי מטרות עיקריות: ראשית, להביא לשינוי המבנה השלטוני וההגדרה של ישראל כמדינה יהודית-דמוקרטית, במטרה להסיר מעל החברה הערבית-פלסטינית את "השוליות הכפולה" ולשחרר אותה ממצב ה"סיפיות" (לימינאליות) שבו היא נתונה;³¹ ושנית, להעביר מסר להנהגת אש"ף לאמור: אל לארגון להכיר בישראל כמדינה יהודית, ופתרון בעיית הפליטים איננה בסמכותו של אש"ף בלבד, שכן הוא אינו מייצג את הפליטים הפנימיים.³² ואולם, לאחר הדיון הראשוני שעוררו המסמכים – פגה ההתעניינות בהם, וכיום אין עיסוק ממשי בתוכנם בקרב הציבור הערבי או היהודי.

האסלאמיזציה של החברה הערבית בישראל

התנועה האסלאמית בישראל שנוסדה ב-1972, כחלק מתהליך השיבה לאסלאם שאפיין את המזרח התיכון, העמיקה את הזהות הדתית-אסלאמית של החברה הערבית במדינה, שהתמודדה עם שאלת זהותה כמיעוט מוסלמי במדינה היהודית מאז 1948. במהלך השנים עלה בידי התנועה להחיות את המורשת האסלאמית-דתית של פלסטין שלפני 1948, ולטפח מחדש סמלי הזדהות אסלאמיים הנקשרים לזיכרון הקיבוצי הפלסטיני. כיום, הפלג הצפוני הרדיקאלי (שהתפצל מהתנועה ב-1996), מקדם נטיות לבדלנות אסלאמית ומפתח רעיונות לכינונה של קהילה מוסלמית בלתי תלויה (אל-מג'תמע

אל-עצאמי), שתקיים את עצמה ותתנהל באופן עצמאי מהמדינה ומהרוב היהודי שבקרבו היא חיה.³³

חוסר הוודאות לגבי מעמדם הקולקטיבי של הערבים בישראל במדינה, ובמיוחד על רקע הדגשת הגדרתה כיהודית, תורם לנהירה לתנועה האסלאמית. בעיני רוב הציבור הערבי, העובדה שישראל לא נקטה צעדים ממשיים בתחום השוויון האזרחי לערבים מראשית קיומה, והיא מתמהמהת אף ביישום המלצות וועדת חקירה ממלכתית בנושא, מלמדת שהבעיה איננה חומרית בעיקרה, אלא קשורה לעצם הגדרת ישראל כמדינה יהודית. הפנייה וההצטרפות לדת כמסגרת זהות, מהווה חלופה לגיטימית שיש בה כדי לפצות על חוסר הוודאות. על מנת לזכות ביתר לגיטימציה מהציבור צירפה התנועה האסלאמית לזהותה הדתית גם את המרכיב הלאומי.³⁴ כיום, בניגוד לזיקה הרופפת בין הזרם הלאומי הערבי בישראל לבין מקבילו ברשות הפלסטינית, מתחזקת והולכת הזיקה בין התנועה האסלאמית בישראל לבין הזרם האסלאמי המתחזק בשטחים בהנהגת החמאס. באופן זה, האידיאולוגיה האסלאמית מתחרה עם המצעים של המפלגות הערביות ועם הרעיונות של העילית האינטלקטואלית הלא-דתית, כפי שהם מופיעים במסמכי החזון.

על רקע ההתנגדות לעמדות המפלגות הערביות ולמסמכי החזון המבטאים רצון לפעול במסגרת הפוליטיקה הישראלית גם אם תוך דרישה לשנות את אופייה, וכן על רקע תהליך השקיעה הנמשך של אש"ף, חותר הפלג הצפוני להציב עצמו כחלופה אסלאמית לתנועה הלאומית הפלסטינית.³⁵ הנהגת הפלג רואה באופן שלילי את המגמות העולות ממסמכי החזון, של השלמה עם קיומה של מדינת ישראל והסדרת מעמדו של הציבור הערבי כמיעוט לאומי בשולי החברה היהודית, במדינה לא מוסלמית וכופרת, על אדמת פלסטין שהיא הקדש מוסלמי.³⁶ היא גם תופסת את המסמכים כ"חילוניים" באופיים ובהצעותיהם לרפורמות פנימיות בחברה הערבית. סוגיית ההגנה על ירושלים והאירועים השנתיים ההמוניים תחת הכותרת "אל-אקצא בסכנה", משמשים את הפלג לגיוס תמיכה מקרב הערבים בישראל והערבים בשטחים כאחד, להנעת המאבק נגד ישראל ונגד הכיבוש.

סיכום ומשמעויות לישראל

על אף תהליכי החיברות שחוו הערבים בישראל בשנות קיומה, מצד אחד, וההכרה בזכותם לשוויון מלא כחוק, מצד שני, הם עדיין מהווים, מבחינות שונות, קבוצה חברתית מודרת הנעדרת שוויון אזרחי מלא. זכויותיהם כמיעוט אתני-לאומי מוגבלות והפער בינם לבין החברה היהודית מתרחב והולך, גם אם חל שיפור במצבם הכלכלי-חברתי

ביחס לעבר. למרות ההכרה בכך ששינוי המציאות הקיימת הוא אינטרס לאומי, הרי חסמים תקציביים, בירוקראטיים ופוליטיים, ממשיכים להקשות על יישום המדיניות המוצהרת הלכה למעשה, ומונעים התקדמות מעשית לעבר השתלבות הערבים במדינה. בעיני רוב הציבור הערבי, העובדה שלאורך זמן רב לא ננקטו צעדים ממשיים כדי להסיר חסמים אלה, מלמדת שהבעיה היא ערכית בעיקרה וקשורה לגישתם האתנוצנטרית של המדינה והרוב היהודי בה ולהגדרתה של ישראל כמדינה יהודית.

אחת התוצאות של תהליכי החיברות והשילוב האזרחי בקרב הערבים בישראל היא העובדה שאין כיום תמימות דעים בקרבם לגבי אופן הגדרת מעמדם במדינת ישראל, או החלופה בה היו בוחרים לקביעת מעמדם העתידי. התהליך המדיני בין ישראל לאש"ף עודד את העילית האינטלקטואלית הערבית להתכנסות פנימה לביטור הזהות העצמית ולבחירת המעמד האזרחי והלאומי של הציבור הערבי בתוך ישראל; התנועה האסלאמית (הפלג הצפוני) וכן הפעילים הערבים במפלגות היהודיות, דוחים, מטעמים מנוגדים, את מסמכי החזון; גורמים אחרים מבקשים להקים תנועה חברתית חדשה שתקרא להחרמת הבחירות לכנסת. לעומת זאת, קיימת הסכמה רחבה בקרב הערבים בישראל ביחס להעדפתו של הרוב שלא לוותר על האזרחות הישראלית בעבור שום חלופה, משום שאזרחות זו מעניקה להם, כך נראה, תקווה ואפשרויות עדיפות יותר ממודלים אחרים, ולכך יש משקל רב בזהותם הקיבוצית.

הדיון הפנימי בציבור הערבי סביב הגדרת מעמדו בישראל על בסיס תוכנם של מסמכי החזון לא מוצה. בהעדר מנהיגות בעלת שיעור קומה שתוביל את השיח הפנימי בחברה, לא מילאו מסמכי החזון את ייעודם ובמידה מסוימת אף השיגו תוצאה הפוכה. מצד אחד, המסמכים התפרשו על-ידי רוב הציבור היהודי כמבטאים עמדות קיצוניות וכוונות להביא לביטול אופייה היהודי של ישראל, ומצד שני הם לא חסמו את דרכה של התנועה האסלאמית ולא הובילו לשינוי המקווה. בשנים שחלפו מאז פורסמו המסמכים, המשיך הפלג הצפוני של התנועה לשמר את התמיכה הפוליטית בו בקרב הציבור הערבי.

ניתן לומר, כי הערבים בישראל מתקדמים כיום בכיוונים מנוגדים שמותירים אותם בתהייה לגבי עתידם ומעמדם במדינה ומבלי לדעת לאן מועדות פניהם, בין אם יושג הסדר לכינון מדינה פלסטינית ובין אם לא. שקיעת אש"ף וההנהגה הלאומית הפלסטינית בשטחים, מצד אחד, וקוצר ידה של המנהיגות הערבית בישראל לקדם חזון משותף עם המדינה והחברה היהודית, מצד שני, ממחישים את העדרה של זהות קיבוצית ברורה, ומביאים לנהירה אחר זהות אלטרנטיבית. בהקשר הזה המעבר

לדת וההצטרפות לתנועה האסלאמית הוא טבעי ומחזק את האפשרות להפיכתה כאלטרנטיבה לגיטימית ואף כיורשת התנועה הלאומית הפלסטינית.

התהייה לגבי עתידם ומעמדם במדינה היא גם נחלתם של הנוצרים, הדרוזים והבדווים. בני קבוצות אלו מתרחקים בהדרגה מהזהות עם המדינה ותרים אחר מסגרות הזדהות חלופיות: הנוצרים פונים למפלגות לאומיות כמו בל"ד וחד"ש; החברה הדרוזית במדינה עוברת תהליך של "ערביזציה" במובן הלאומי, ובקרב בני הדור הצעיר של העדה מתפתחת תופעה של הימנעות משירות צבאי; ובחברה הבדווית מתפתח תהליך של אסלאמיזציה.

התפתחויות אלו נתפסות על-ידי הציבור היהודי בישראל כהקצנה מהותית שחלה בחברה הערבית כולה, שביטוייה הלאומיים והדתיים מעמיקים והולכים. חוגים פוליטיים יהודיים העלו הצעות שמשמעותן הייתה שיש לראות בערבים במדינה כ"אזרחים על תנאי" שאינם ראויים לשוויון זכויות וכן הצדקת האפליה המתמשכת נגדם.³⁷ בין אלו ניתן למנות את ההצעה ל"חילופי שטחים מאוכלסים"³⁸ וכן יוזמות חקיקה להתניית הזכות להצביע בבחירות בשבועות אמונים למדינה כמדינה יהודית ("חוק הנאמנות"),³⁹ ולהטלת הגבלות על ציון יום הנכבה ("חוק הנכבה").⁴⁰ הצעות ויוזמות אלו (בהשראת מפלגת ישראל ביתנו וגורמים אחרים) מעמיקות בתורן את תחושות הזעם והניכור כלפי הממשלה ומדיניותה. הן מובילות לשחיקת האזרחות במדינה, מעודדות את התכנסותה של הקהילה הערבית סביב זהותה הלאומית- הפלסטינית ומגבירות את רצונה באוטונומיה. התוצאה של תהליכי הקצנה אלה היא תחושות הדדיות של פחד⁴¹ וניכור, המדמיינות מצב שהוא, כביכול, "משחק סכום אפס" בין היהודים והערבים במדינה.⁴²

משמעויות אופרטיביות: כנגד המגמות והתפתחויות המתוארות, מחייב האינטרס הלאומי לגבש מדיניות מעשית שלא תושפע מחסמים תקציביים, בירוקרטיים ופוליטיים, תעמיק את השילוב האזרחי של הערבים בישראל ותביא לכינון יחסי רוב-מיעוט שיהיו מושתתים על הבנות שיושגו בדיאלוג בין המדינה לבין נציגי הציבור הערבי. הבנות משותפות אלו עשויות להוביל לקביעת מעמד חוקתי לאזרחים הערבים בישראל כקבוצת מיעוט אתנית, הזכאית להשתלב בהנהגה וליהנות משוויון מלא וייצוג הולם בשירות המדינה ובגופים הקשורים בפעילות ציבורית ממשלתית. הדבר יקטין את מידת אי השוויון בחברה בישראל ויתרום להגדרתם העצמית כאזרחים שווי זכויות בה: הוא יעמיק את תהליכי גיבוש הזהות האזרחית הישראלית בקרבם, יצמצם את תופעת הנהירה של צעירים לתנועה האסלאמית וימתן את הנטיות לבדלנות.

הדבר מחייב תכנון מדיניות כוללת, רב-שנתית, שתגובש בעקבות עיון חוזר בהמלצות ועדת אור ועריכת מאזן-ביניים של הפעולות שנעשו עד היום, תוך הקצאת תקציבים מתאימים ואיתור חסמים בירוקראטיים ואחרים המתגלים בדרגי הביצוע המנהליים ונטרולם. מבין המרכיבים העיקריים שאמורים להיכלל במדיניות זו: סגירת הפערים בחינוך ומתן עזרה ותמיכה לצעירים המבקשים לרכוש השכלה גבוהה; רפורמה בהקצאת הקרקעות, כולל למגורים ולאזורי תעשייה; ייצוג ערבים בוועדות תכנון ברמות הארצית, המחוזית והמקומית; הגדלת שטחי השיפוט המוניציפאליים של היישובים הערביים, השלמת תוכניות מתאר ויתר תהליכי התכנון לבנייה למגורים; הסדרת בעיית אדמות הבדווים והיישובים הלא-מוכרים; העדפה מתקנת בנגישות למשרות במגזר הציבורי בחברות ממשלתיות ובמוסדות ממשלתיים,⁴³ וכן בגופים ציבוריים הנהנים מתמיכה ממשלתית; העלאת אחוז ההשתתפות של נשים ערביות בתעסוקה; העלאת רמת השכר של הגברים הערבים ושינוי התפלגות המקצועות שלהם; קידום פרויקטים כלכליים, כמו אזורי תעשייה.

אף כי כל תכנית להשגת שוויון ושילוב הערבים בחברה בישראל כרוכה בעלות כספית גבוהה, נכונה בעיניי זה מסקנת "ועדת אור", לפיה ה"שיקול התקציבי נסוג שעה שמדובר בתביעה למימוש זכויות יסוד". גם שיקולים חברתיים-כלכליים ארוכי טווח מחייבים זאת. מאחר שלא צפויה עליה המונית מרוסיה או ארצות-הברית, פוטנציאל הצמיחה של ישראל טמון באוכלוסייה הערבית והחרדית. על-כן נדרשת השקעה נרחבת באוכלוסייה הערבית כדי שתהנה משוויון בהקצאת המקורות בחינוך, בתעסוקה ובתשתיות (וכן באוכלוסייה החרדית, כדי להמריצה להיכנס למעגל העבודה). כניסתה של ישראל לארגון המדינות המפותחות (ה-OECD) מחייבת אותה לקיים השקעות אלו כדי להתמודד עם בעיות אי השוויון והעוני.

כמו כן, על המדינה להכיר בזכותו של הציבור הערבי להיות שותף בשיקוף והצגת המציאות בישראל ובהשפעה על עיצוב דעת הקהל. עליה לעודד שילוב עיתונאים ערבים בתקשורת וסיקור החברה הערבית בתקשורת העברית. שינוי זה וכן הפיכת השפה הערבית לשפה מועדפת, עשויים לתרום לשינוי במעמדו ובתדמיתו של המיעוט הערבי בעיני הרוב היהודי. בצד אלה, חובת המדינה לנצל את העובדה שרוב בני הנוער הערביים (כ-70%) מעוניינים להתנדב לשירות בקהילה שלהם, לצרף ערבים למנהלת השירות האזרחי-לאומי ולהגדיל את מספר התקנים הקיים בה, כדי לאפשר הצטרפותם לשירות זה.⁴⁴ על המנהיגים בחברה הערבית להסיר את התנגדותם לשירות זה ואף לעודד את ההצטרפות אליו כאמצעי לשילובם של הערבים במדינה ולהרחבת זכויותיהם.

הערבים בישראל: לקט נתונים דמוגרפיים וחברתיים

ישראל: הרכב אוכלוסייה (סוף שנת 2008)

אחוז	גודל אוכלוסייה	אוכלוסייה
100.0	7,373,900	סך הכול
75.5	5,569,200	יהודים
20.2	1,487,600	ערבים ודרוזים
4.3	317,100	אחר

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, השנתון הסטטיסטי לישראל 2009, טבלה 2.1.

התפלגות האוכלוסייה הערבית לפי דת (סוף שנת 2008)

אחוז	גודל אוכלוסייה	דת
83.3	1,240,000	מוסלמים
8.4	125,700	נוצרים
8.3	121,900	דרוזים
100.0	1,487,600	סך הכל

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, השנתון הסטטיסטי לישראל 2009, טבלה 2.2.

גודל האוכלוסייה הערבית (שנים נבחרות)

אחוז מכלל האוכלוסייה בישראל	גודל האוכלוסייה	
17.9	156,000	1948
11.3	252,500	1961
14.6	472,200	1972
17.1	706,100	1983
17.9	1,004,900	1995
18.9	1,227,500	2001
20.2	1,487,600	2008

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, השנתון הסטטיסטי לישראל 2009, טבלה 2.1.

הערבים בישראל – בין ניכור להשתלבות

לידות חי, פטירות, גידול טבעי, תמותת תינוקות ושיעורי פרייון
לפי קבוצת אוכלוסייה ודת (ל-1,000)

שיעורי פרייון		תמותת תינוקות (ל-1,000 לידות חי)		ריבוי טבעי		תמותה		לידות חי		
2008	1998	2008	1998	2008	1998	2008	1998	2008	1998	
2.88	2.67	2.9	5.0	14.2	11.4	6.2	7.0	20.4	18.4	יהודים
3.84	4.76	6.8	9.7	26.0	34.7	2.5	2.9	28.5	37.6	מוסלמים
2.11	2.62	2.8	3.6	11.8	17.1	4.7	4.5	16.5	21.6	נוצרים
2.49	3.10	5.5	8.4	18.1	24.2	2.9	3.0	21.0	27.2	דרוזים

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, השנתון הסטטיסטי לישראל 2009, טבלה 3.13, 3.1.

ריבוד גילאים לפי קבוצת אוכלוסייה ודת
(ממוצע לשנת 2008)

דרוזים	נוצרים ערבים	מוסלמים	יהודים	
32.1%	26.0%	41.4%	26.0%	0-14
42.2%	35.0%	51.8%	33.4%	0-19
51.2%	42.7%	60.0%	41.1%	0-24
68.4%	58.3%	74.7%	56.0%	0-34
24.3	29.7	19.0	31.0	חציון הגיל (בשנים)

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, השנתון הסטטיסטי לישראל 2009, טבלה 2.10.

תוחלת העוני בקרב משפחות וילדים,
לפי קבוצת אוכלוסייה (שנים נבחרות)

2007		1995		
ערבים	יהודים	ערבים	יהודים	
51.4	15.0	31.2	15.1	משפחות
62.5	23.8	40.6	18.6	ילדים

נתונים לשנת 1995 נלקחו מתוך: רמסיס גרא ורפאלה כהן, "עוני בקרב ערבים בישראל ומקורות לא-שוויון בין ערבים ויהודים", רבעון לכלכלה (מס. 4), 2001, עמ' 556-559; נתונים לשנת 2007 נלקחו מתוך: המוסד לביטוח לאומי, סקירה שנתית 2008, ירושלים: המוסד לביטוח לאומי – מינהל המחקר והתכנון, יוני 2009, עמ' 344, 346.

רמת השכלה: חציון שנות לימוד לפי קבוצת אוכלוסייה (שנים נבחרות)

2008	2000	1990	1980	1970	1961	
11.3	11.1	9.0	7.5	5.0	1.2	ערבים
12.8	12.5	11.9	11.1	9.3	8.4	יהודים

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, השנתון הסטטיסטי לישראל 2009, טבלה 8.64.

מדיניות כזו כלפי הערבים בישראל, שתגובש בשיתוף החברה הערבית, תבטיח כי ההגדרה של "מדינה יהודית" אין בה כדי להדיר את הערבים והיא אינה מהווה גורם לאפליה על בסיס לאום או דת. היא גם תהווה אמירה מפורשת ליהודים במדינה שתם עידן האפליה וכי יש להכיר באזרחי ישראל הערבים כצד לגיטימי ושווה זכויות לא רק להלכה אלא גם למעשה. יתר על-כן, יש לפעול בקרב הציבור היהודי ולהסביר שהדרת הערבים היא שלילית מבחינה לאומית-אסטרטגית, וכי חשוב וחיוני לשלב את הערבים במדינה. בטווח הארוך, מדיניות כזו תקצור את פירותיה בכך שתתחזק תחושת ההשתייכות של הערבים למדינה, תועמק ההסתגלות ההדדית בין המיעוט הערבי לבין הרוב היהודי ותיווצר חברה ישראלית יציבה והוגנת יותר.

המדיניות שתניקט חייבת להיות מלווה בשיח אחראי מצד ההנהגות היהודית והערבית במדינה, שעניינו כיבוד האחר וקבלתו. שיח פוליטי וציבורי כזה, שיעדרו ממנו גישות ונימות גזעניות מהצד היהודי, כמו תמיכה בטרנספר לערבים או הגבלת זכויותיהם הפוליטיות כאזרחים, ויעדרו ממנו התבטאויות שיש בהן נימות של גזענות אסלאמית-ערבית, מהצד הערבי, עשוי לחולל מהפך בתודעת חלקים גדולים באוכלוסייה הערבית והיהודית.

הערות

- 1 האוכלוסייה הערבית בישראל מונה כ-1.5 מיליון נפש והיא מהווה למעלה מ-20% מכלל אוכלוסיית המדינה. מאמר זה מתייחס בעיקר לערבים בישראל, שהם רוב מניינו של המיעוט ה"לא יהודי". ראו נתונים דמוגרפיים וחברתיים בטבלאות המצורפות בסוף הפרק.
- 2 על החלטות שהתקבלו בוועידת ראש הממשלה למגזר הערבי, שהתקיימה ביולי 2008, ועל החלטות ממשלתיות נוספות בנוגע לאוכלוסיות המיעוטים בישראל ראו באתר משרד ראש הממשלה: <http://www.pmo.gov.il/PMO/PM+Office/pmconference/>
- 3 עדכון על פעולות משרדי הממשלה הנוכחית כלפי המיעוטים בישראל ראו ב: "סקירה לציבור: פעילות משרדי הממשלה במלאות שנה לכינון הממשלה, 31/3/2009 – 31/3/2010": <http://www.pmo.gov.il/NR/rdonlyres/BAD3F87B-C14B-4357-8DEE-55CA26C3CA3C/0/gov32skira.pdf>
- 4 עובדיה עזרא, **צדק ושוויון – צריך העדפה מתקנת**, קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 2006, עמ' 216-242.
- 5 ראו דברי השר ברורמן ביום עיון שקיימה תוכנית קונרד אדנאור לשיתוף פעולה יהודי-ערבי/מרכז דיין באוניברסיטת תל-אביב ב-12 בנובמבר 2009, בנושא: "מדיניות הממשלה כלפי האזרחים הערבים בישראל: תיאוריה ופרקטיקה"; ראו דברי ראש הממשלה בנושא: תומר אביטל, **כלכליסט**, 17 במארס 2010: <http://www.calcalist.co.il/articles/0,7340,L-3399036,00.html>
- 6 ראו: שלמה חסון ומיכאל קרייני, עורכים, **חסמים בפני שוויון הערבים בישראל**, ירושלים, מכון פלוסהיימר למחקרי מדיניות, ספטמבר 2006.
- 7 הפרופ' למשפטים רות גביון, סבורה שאין כל ערובה לכך שביטול האפליה יביא לסגירת הפערים בין הערבים ליהודים במדינה ולפיכך נדרשת, לדעתה, עבודה פרטנית ומקיפה של הנושא כדי

הערבים בישראל – בין ניכור להשתלבות

- שאפשר יהיה לקדם את השוויון בין שתי האוכלוסיות. ראו: רות גביון, **הרהורים על ועדות חקירה ועל מעמד הערבים בישראל**, אוניברסיטת תל-אביב, תוכנית קונרד אדנאואר לשינוי פעולה יהודי-ערבי, מרכז דיין, 2010.
- 8 דוגמאות לאפליה ממוסדת בחקיקה: חוק השבות מאפשר רק ליהודים לעלות לישראל ולקבל אזרחות; חוק שירות הביטחון פוטר את הערבים משירות צבאי ובכך נמנעת מהם זכאות להטבות שונות המוענקות ליוצאי צבא; על-פי חוק מעמד הסוכנות היהודית רק יישובים יהודים מקבלים סיוע בקליטת עלייה והתיישבות חקלאית.
- 9 דוגמאות לאפליה ממוסדת בחלוקת משאבים: מערכת החינוך הערבית זוכה בתקציבים נמוכים בהשוואה למערכת היהודית וכתוצאה מכך ישנם אחוזי נשירה גבוהים של תלמידים ערביים ותוצאות נמוכות בבחינות הבגרות ובזכאות לתעודת בגרות; תקציבי הרווחה המוקצים לחברה הערבית נמוכים מאלו המוקצים לחברה היהודית למרות רמת העוני הגבוהה בהשוואה לחברה היהודית.
- 10 ועדת חקירה פרלמנטארית בנושא קליטת עובדים ערבים בשירות הציבורי, שהוקמה בפברואר 2008, הציגה בראשית מאי 2010 נתונים לפיהם רק 6 אחוזים מהעובדים בשירות המדינה הם ערבים. בחלק ממשרדי הממשלה אין עובדים ערבים, ובאחרים שיעורם נמוך ועומד על 2% או פחות; אין מנכ"ל, סמנכ"ל או יועץ משפטי ערבי במשרדי הממשלה השונים; במנגנון הכנסת מועסקים רק שישה עובדים ערבים מתוך 439. בחברות ממשלתיות כמו חברת החשמל ורשות המים – המצב דומה. ראו פירוט הנתונים בכתבות בנושא זה מיום 5 במאי 2010, בעיתונים: **הארץ, המודיע, ישראל פוסט**. ראו גם דו"ח ביניים של ועדת החקירה הפרלמנטרית בנושא זה הנכון ל-פברואר-דצמבר 2008: http://www.knesset.gov.il/committees/heb/docs/arab_workers17.pdf
- 11 דוגמאות לאפליה ממוסדת בהתיישבות: קרן הקיימת לישראל מוכרת קרקעות ליהודים בלבד ואינה מחכירה קרקעות לאום ללא יהודים; מנהל מקרקעי ישראל מקיים מדיניות הקצאת קרקעות אשר מפלה את הערבים: יישובים ערביים מקבלים רק 19% מסך הקרקעות המיועדות לחקלאות, למרות שהם מהווים 86% מכלל היישובים הכפריים.
- 12 אודות תחושת אפליה בקרב מחפשי עבודה ערביים על רקע השתייכותם המגזרית, ראו מאמרו של ד"ר שוקי הנדלס חוקר ומרכז סקר המעסיקים במינהל מחקר וכלכלה במשרד התמ"ת: "תחושת אפליה של מחפשי עבודה ועובדים ומה חושב על כך הציבור", פברואר 2010. <http://www.moital.gov.il/NR/rdonlyres/CD099D08-6BD1-4995-9656-C9DC800E60BF/0/X9841.pdf>
- 13 על האזרחות המנוכרת של הערבים בישראל ראו: יוחנן פרס ואליעזר בן-רפאל, **קירבה ומריבה – שסעים בחברה הישראלית**, תל-אביב, עם עובד, 2006, עמ' 52-94; כן ראו: עלי חיידר, עורך, **מדד השוויון בין האזרחים היהודים והערבים בישראל – דו"ח סיכוי 2008**, עמותת סיכוי, ירושלים, 2009; **דו"ח זכויות האדם בישראל – תמונת מצב 2009**, האגודה לזכויות האזרח בישראל. <http://www.acri.org.il/pdf/tmunat2009.pdf>
- דו"ח הגזענות 2010 של מרכז מוסאווא לזכויות האזרחים הערבים בישראל. <http://www.mossawacenter.org/default.php?lng=1&dp=2&fi=13&pg=2>
- 14 בעשור החולף הייתה עלייה של כ-150% במסיימי תואר ראשון בקרב נשים וגברים ערבים. שיעור התעסוקה הכללי של נשים ערביות הוא כ-20% והוא נובע מהעדר מקומות עבודה זמינים והעדר תחבורה ציבורית ומעונות יום לילדיהן. שיעור ההשתתפות של אקדמאיות ערביות בשוק העבודה הוא 68% (לעומת 81% בקרב היהודיות).
- 15 ראו: מירב ארלוזורוב, "הערבים מועסקים – אבל רק בחקלאות ובבניין", **הארץ**, 13 באפריל 2010.
- 16 ראו: חמי פרס, "יזמות מתקנת", **גלובס** – עצמאות, 19 אפריל 2010; קובי הוברמן, "מנוע השילוב

- הכלכלי כחלק מהצעת מדיניות חדשה לפיתוח מנועים לשילוב האזרחים הערבים בישראל", בתוך: אורי גופר, עורך, **התועלת הכלכלית של שילוב ושוויון בין ערבים לבין יהודים בישראל**, יוזמות קרן אברהם, ספטמבר 2008, עמ' 25-43.
- 17 בקרב רוב הציבור הערבי קיימת התנגדות לאופי הציוני של המדינה, לצד קבלת יהדותה.
- 18 ראו נתוני מדד יחסי ערבים יהודים בישראל 2008, כפי שהוצגו על-ידי פרופ' סמי סמוחה בכנס באוניברסיטת חיפה, ב-18 במאי 2009.
- 19 ראו סקר "מאגר מוחות" מפברואר 2010 שהוכן עבור המרכז להעצמת האזרח ובית הספר לחינוך באוניברסיטת תל אביב, לרגל יום עיון בנושא: "הנוער של היום פני המחר של ישראל", <http://www.news1.co.il/uploadFiles/706295192241669.ppt#747,1>. ראו כתבתו של אור קשתי בנושא: **הארץ**, 11 מארס 2010: <http://www.haaretz.com/hasite/spages/1155708.html>.
- 20 בשאלה זו נמצא קשר מובהק בין רמת דתיות לבין העמדה שהביעו בני הנוער: שיעור בני הנוער הדתיים, שצינו כי לא צריך להעניק את אותן זכויות לערבים, היה גדול פי שניים לערך מהנתון המקביל בקרב חילונים – 82% לעומת 39%.
- 21 ההשפעה של רמת הדתיות מופיעה גם בתשובות בני הנוער על השאלה האם לאפשר לערבים ישראלים להיבחר לכנסת: 82% מבין הדתיים ענו בשלילה, בהשוואה ל-47% מתוך החילונים.
- 22 הסקרים נערכו בשיתוף עם פרופ' אפרים יער ויסמין אלקלעי מאוניברסיטת תל-אביב. ראו: מוטי בסוק, "חצי מהישראלים גאים בכלכלה", **הארץ**, 1 באפריל 2010.
- 23 כאשר ישראל העניקה עם הקמתה אזרחות לכל הערבים בתחומה, הזדהותם עימה הייתה בולטת אף כי עד 1966 המדינה לא ראתה בהם חלק לגיטימי ממנה. באותה תקופה, מדינות ערב ואש"ף (מאז יסודו ב-1964) ראו בערבים אלה משתפי פעולה עם ישראל בכוח או בפועל, משום שקיבלו עליהם את האזרחות הישראלית. הטענה כלפיהם הייתה, כי העדיפו את הדאגה לרווחתם הפרטית מההקרבה הלאומית.
- 24 המהפכה החוקתית בישראל היא התהליך שהחל בשנת 1992, עם חקיקתם של שני חוקי יסוד העוסקים בזכויות האדם: חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק יסוד: חופש העיסוק.
- 25 ב-1996 נבחר בנימין נתניהו לראש ממשלה והציע למפלגות הערביות משא ומתן קואליציוני. הערבים דחו את הצעתו משום שלא רצו להיות בקואליציה שלטונית של ממשלת ימין; במסע הבחירות לכנסת ב-1999 הבטיח אהוד ברק לשלב את הערבים בקואליציה, אך לאחר שהצביעו עבורו והבטיחו את ניצחונו חזר בו והקים קואליציה יהודית בכנסת. הדבר גרם למפח הנפש הכללי שהתהווה והלך ערב אירועי אוקטובר 2000.
- 26 בוועידת הפת"ח ה-6 שהתכנסה בבית-לחם בקיץ 2009, קיבלה התנועה החלטה לדחות את דרישת ישראל להכיר בה כמדינה יהודית בהסבירם כי הדבר יפגע במעמדם של אחיהם בישראל.
- 27 מתי שטיינברג, "השלכות הקמתה של מדינה פלסטינית על היחסים בינה לבין הפלסטינים בישראל", בתוך: **פתרון "שתי מדינות לשני עמים" – יהודים וערבים בישראל**, המכללה האקדמית נתניה, מרכז ש. דניאל אברהם לדיאלוג אסטרטגי, ינואר 2010, עמ' 15-17.
- 28 ראו: אמל ג'מאל, "תת-ייצוג פוליטית לא אפקטיבית של האזרחים הערבים בישראל", בתוך: שלמה חסון ומיכאל קרייני, עורכים, **חסמים בפני שוויון הערבים בישראל**, ירושלים: מכון פלוסהיימר למחקרי מדיניות, ספטמבר 2006, עמ' 125-140.
- 29 ראו הספר המתבסס על דיונים אלה: עוזי בנוימן, עורך, **של מי הארץ הזו? מסע לניסוח אמנה יהודית-ערבית בישראל**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, 2006.
- 30 ארבעת מסמכי העמדה הם: מסמך "החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל", שנכתב על-ידי אקדמאים ואינטלקטואלים ערבים ופורסם בשם הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל; החיבור "חוקה שוויונית לכל?" שנוסח על-ידי המשפטן יוסף תייסיר ג'בארין ופורסם מטעם מרכז מוסאווא לזכויות האזרחים הערבים בישראל; מסמך "החוקה הדמוקרטית",

הערבים בישראל – בין ניכור להשתלבות

- שפורסם מטעם המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, עדאלה; ומסמך "הצהרת חיפה", שפורסם מטעם מדא אל-כרמל, המרכז למחקר חברתי יישומי. ראו: שרה אוסצקי-לזר ומסטפא כבהא, **בין חזון למציאות – מסמכי החזון של הערבים בישראל 2006-2007**, הפורום להסכמה אזרחית, ירושלים, 2008.
- 31 ראו: הוניידה גאנס, **לבנות את האומה מחדש: אינטלקטואלים פלסטינים בישראל**, ירושלים: הוצאת מאגנס, 2010. גאנס קובעת ש"הספיות של הפלסטינים כפולה: ספיות פלסטינית, בשל היותם אזרחי ישראל, וספיות ישראלית, בשל היותם פלסטינים" (עמ' 38). לדבריה "הפלסטינים בישראל ממוקמים בנוף הלאומי הפלסטיני שמחוץ לגבולות המדינה... ברובד האזרחי הם ממוקמים בנוף האזרחי-ישראלי... הם ממוקמים בחלל הספי שבין הרבדים השונים, שאינם חופפים ולעתים אף מנוגדים" (עמ' 37) (למשל הניגוד בין ההיסטוריה של הערבי לזו של היהודי).
- 32 ראו: הרצאתו של ד"ר אמל ג'מאל, "האזרחים הערביים בפוליטיקה הישראלית", שניתנה במסגרת הקורס: "יחסי יהודים – ערבים במדינת ישראל", אוניברסיטת תל-אביב, 28 באפריל 2010.
- 33 ראשי הפלג ודובריו מכירים בעובדה שהם חיים במדינת ישראל, אך מצהירים כי הם לא יסכימו להיטמע בהוויה הישראלית, לא מבחינה רעיונית או פוליטית, ובוודאי לא מבחינה תרבותית, וכי הוויה זו אינה מייצגת אותם.
- 34 באופן דומה, הנהגת חמאס צירפה לזהות האסלאמית-הדתית שלה גם את הזהות הלאומית הפלסטינית.
- 35 לאחר החתימה על הסכמי אוסלו וטרם הפילוג בתנועה האסלאמית, תמך הזרם המתון בפשרה מדינית שתוליך להקמת מדינה פלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה, ואילו הזרם הרדיקאלי יותר אמנם לא פסל זאת, אך העדיף את הרעיון החלופי של כינון שלטון אסלאמי בפלסטין.
- 36 כך למשל, התנועה האסלאמית שוללת מכל וכל את הנכונות המופיעה ב"הצהרת חיפה", להכיר ב"זכותו של העם היהודי הישראלי להגדרה עצמית", אף שהדבר מותנה במבנה דו-לאומי וב"דמוקרטיה הסדרית".
- 37 כך למשל, הצעות מפלגת ישראל ביתנו, ביניהן חילופי שטחים מאוכלסים, התניית הזכות לבחור בשבועת אמונים למדינה כמדינה יהודית, הגבלות על ציון יום הנכבה, נתפסות בציבור הערבי כמעשי הסתה שנועדו לצבור כוח והון פוליטי וציבורי.
- 38 ד"ר אילן סבן מסביר, כי מימוש ההצעה ל"חילופי שטחים מאוכלסים" יביא לניתוק קשרים מרכזיים ביותר בחייהם של הערבים בישראל – קשרי משפחה, עבודה, חברות, תרבות – קשרים שנטוו בין תושבי המשולש לבין יתר חלקי קהילתם, ובינם לבין החברה הישראלית בכללותה. סבן מבהיר עוד כי מבחינה משפטית, חילופי השטחים פוגעים בזכויות יסוד מוגנות חוקתית, ועל כן הפגיעה צריכה לעמוד בתנאיה של "פסקת ההגבלה" הקבועה בחוק יסוד כבוד האדם וחירותו. המשוכה החוקתית העיקרית היא "מידתיותה" של הפגיעה הצפונה בחילופי השטחים. דברי ד"ר סבן נאמרו במסגרת יום עיון בנושא: "מדיניות הממשלה כלפי האזרחים הערבים בישראל: תיאוריה ופרקטיקה", שקיימה תוכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, מרכז דיין, ב-12 בנובמבר 2009.
- 39 לדעת ד"ר אילן סבן, מהלך התניה כזה כלפי מיעוט מולדת הוא חסר תקדים במדינות דמוקרטיות בעת המודרנית. מיעוט מולדת רשאי שלא להיות 'נאמן' לגורם הפוגע בו – אופייה הלאומי של מדינת אזרחותו – ובלבד שהתנגדותו תעשה בנתיבים אזרחיים, להבדיל מדרך של טרור. דברי סבן נאמרו ביום העיון הנ"ל.
- 40 הצעת חוק הנכבה אושרה בכנסת בקריאה ראשונה ב-16 במארס 2010.
- 41 על תחושות הפחד של הערבים מטרנספר ומחיוק האופי היהודי של המדינה, מצד אחד, ועל החששות בציבור היהודי מפני איום על ביטחונה של ישראל כתוצאה מהתגברות הלאומנות הערבית וכן מפני התהליך הדמוגרפי, ראו: דבריו של פרופ' שמעון שמיר בהרצאה בכנס הרצליה,

- במושב שהוקדש לאחריות הממשלה לשילוב ולשוויון המגזר הערבי, 23 בינואר 2008.
- 42 השר לענייני מיעוטים, הפרופ' אבישי ברוורמן, אמר בהרצאה באוניברסיטת תל-אביב, שאחת הבעיות ביחסי יהודים-ערבים בשנים האחרונות היא חוסר ההקשבה ההדדי בין שתי החברות, המוביל לבורות וגזענות. הוא רואה בכך כישלון מנהיגותי. לדעתו, רוב רובם של הערבים רוצים להיות חלק ממדינת ישראל ולכן "או שנחבק אותם והם יהיו אזרחים שווים, או שנדחק את הצעירים להיות אויבים שלנו. והבחירה היא בידינו... זהו המבחן של הממשלה...". ההרצאה ניתנה במסגרת יום עיון בנושא: "מדיניות הממשלה כלפי האזרחים הערבים בישראל: תיאוריה ופרקטיקה", שקיימה תוכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, מרכז דיון, ב-12 נובמבר 2009.
- 43 על הצורך בהרחבת התוכניות להעדפה מתקנת לערבים בישראל, ראו: עובדיה עזרא, שם. עזרא מסביר, כי בשל מבנה המשק בישראל והעובדה שבעלי תפקידים בכירים בתחום הפרטי נבחרים לרוב מקרב בכירים לשעבר בשירות הציבורי, לא יעבור זמן רב וייצוג הערבים שיקודמו במגזר הציבורי יגדל גם במגזר הפרטי.
- 44 ראו סקר "מאגר מוחות" מפברואר 2010 שהוזכר לעיל. על מגבלת התקנים של מנהלת השירות האזרחי-לאומי ראו: הארץ, 13 במאי ו-3 ביולי 2009: <http://www.haaretz.com/hasite/spages/1097443.html>
- <http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArt.jhtml?itemNo=1085219&contrassID=0&subContrassID=0>